INTERNATIONAL JOURNAL OF FILOLOGIA

International Journal of Filologia (IJOF)
ISSN: 2667-7318 Yıl: 3, Sayı: 4, Kış 2020 Yayımlanma Tarihi: 30.12.2020

AFGANİSTAN ÖZBEK DILI VE EDEBIYATININ NÜFUS AÇISINDAN AKIŞI

THE FLOW OF AFGHAN UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE IN TERMS OF POPULATION

Yrd. Doç. Hasamuddin HAMDARD

Afganistan Takhar Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü.
hasamuddin.hamdard@yahoo.com

Arş. Gör. Hamidullah BASHQABAN

Afganistan, Baghlan Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü.

bashqaban@gmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Yükleme Tarihi: 07.10.2020
Kabul Tarihi: 05.12.2020
Yayımlanma Tarihi: 30.12.2020
Sayı: 4
Sayfa: 135-145

Article Information: Research Article
Received Date: 07.10.2020
Accepted Date: 05.12.2020
Date Published: 30.12.2020
Volume: 4
Page: 135-145

Atıf / Citation

H. Hasamuddin ve B. Hamidullah (2020). Afganistan Özbek Dili ve Edebiyatının Nüfus Açısından Akışı. *International Journal of Filologia*, 3 (4), 135-145.

H. Hasamuddin ve B. Hamidullah (2020). The Flow of Afghan Uzbek Language and Literature in Terms of Population. *International Journal of Filologia*, 3 (4), 135-145.

Yrd. Doç. Hasamuddin HAMDARD – Arş. Gör. Hamidullah BASHQABAN

AFGANİSTAN ÖZBEK DILI VE EDEBIYATININ NÜFUS AÇISINDAN AKIŞI

The Flow of Afghan Uzbek Language and Literature in Terms of Population

ÖZ

Afganistan tarih boyunca pek çok devletlerin istilasına maruz kalmış olduğu için değişik etnik grupların ortaya çıkışına sebep olmuştur. Afganistan'da MÖ yıllardan, MS 18. yüzyıla kadar beli dönemlerda Saka Türkleri, Kuşanlıklar, Ak-Hunlar, Gaznelikler, Salcuklular, Hurazmşahlıklar, Büyük Temurlıklar, Babur devleti, Afşarlar,Türkistan beyleri, Astrahanlıklar gibi Türk devletleri ve beyleri hüküm sürmüşlerdir. Tabii ki, bu ülkede çeşetli Türk devletleri hüküm sürdürdüğü için nüfusa çeşetli Türk boylarının tesiri de olmuştur.

Şimdi de Afganistan'da özellikle ülkenin kuzeyinde yani Güney Türkistan'da yoğun bir bakışta Özbek, Türkmen, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Kılzılbaş, Afşar, Aymak, Uygur gibi Türk kabileleri yaşamaktadırlar va Afganistan Türklerinin nüfusları ise 9-11 milyona kadar olduğu tahmin edilir.

Afganistan Türklerinin dil va edebiyatının en parlak va altın devri, Termurluklar, Babürlükler 14-15. yüzyılda yaşadı. Bu dönemin en çekici va dikkati çeken isimlar ise Ali Şir Nevai, Babur Şah, Lutfi, Vaz Kaşifi, Husseyin Baykara va başka şair ve yazarlar. Çağtay devri edebiyatı yerini, çağdaş Özbek dili ve edebiyatına boş etti.

Anahtar Sözcükler: Afganistan, Güney Türkistan, Tarih, Edebiyat, Dil.

ABSTRACT

Turkistan land lies in territory of Afghanistan. Therefore; it nominates as land of Turks through period of history where in 18th century Turks like many other tribes of Saka, Koshanian, Atfalati-e-Ha, Ghaznawan, Saljogyan, Khowrazam-e-Shayan, Temoryan, Baboryan, Afsharha, Turkistan's Baigs, Asterkhanyan as well as other Turk tribes rule through period of history in Afghanistan, where enrolment of those resulted remains of their cultural, social, bilingual, tribal and heritage in Afghanistan where vast number of those tribes as good example exists even now in Afghanistan. Recent indication concludes that with total estimation of 9 to 10 million of Turks, Uzbeks, Turkmens, Qazaqes, Qarah-e-Qalpaqha, Qairghaizes, Qezalbashes, Afshars, Aymaqs, Oghairs and other Turkmen tribes lives in north parts of the country.

The bright session of Afghanistan's Turks in terms of language and literature was the "Cagatay Period" between 14 and 19. Centuries. The most striking names of this era was Ali Sheer Navai, Babur Shah, Lutfy etc. The writers and poets of the next years were affected from Cagatayca language and literature and the writers and poets continued their own style of literary and as well as activities. Through the length of time, Modern Uzbek Literature was emerged instead of Cagatay session literature.

Keywords: Afghanistan, South Turkistan, History, Literature, Language.

International Journal of Filologia (IJOF) ISSN: 2667-7318 Yıl: 3, Sayı: 4, Kış 2020
Yayımlanma Tarihi: 30.12.2020

Yrd. Doç. Hasamuddin HAMDARD

Arş. Gör. Hamidullah BASHQABAN

افغانستان اۉزبېک تۉرکلری نینگ نفوس جهتدن تیل و ادبیات آقیمی

خلاصه

افغانستان تاریخی بۇییچه جوده کۉپ دولتلرنینگ استیلاسیگه معروض قالیشی تورلی ایتنیک گروهلری‌نینگ اۇرته گه چیقیشیگه سبب بۇلگن. افغانستانده انچه کۉپ فرقلی تیل و ایتنیک گروهلرپیدا بۇلماقده. افغانستان‌ده میلاددن آلدینگی ییللردن، میلادی 18ینچی قرن‌گچه معلوم دورلرده سکا تۉرکلری، کوشانلیکلر، آق-هونلر، غزنه لیکلر، سلجوقلیکلر، خوارزمشاه لیکلر، بویوک تیموردولتی، بابر دولتی، آوشار(افشار)لر، تۉرکیستان بېکلری، آسترخانلیکلر دېک تۉرک دولتلری و بېکلری حکم سوریب کېلگنلردیر. طبیعی که، بو اۉلکه‌ده تورلی خیل تۉرک دولتلری حکم سوردیرگنلری اوچون نفوس گه تورلی تۉرک بۇیلری نینگ تاثیری هم بۇلگندیر. حاضرچه، افغانستان ده خصوصن اۉلکه نینگ شمالیده یعنی جنوبي تۉرکیستان ده قویوق بیرکۉرینیشده اۉزبېک، تۉرکمېن، قازاق، قاره قالپاق، قیرغیز، قیزیلباش، افشار، آیماق، اویغورکبی تۉرکلر یشه‌ماقده‌دیر. و افغانستان تۉرکلری نینگ نفوسلری اېسه 9-11 میلیونگچه بۇلگنی تخمین اېتیله دی.
افغانستان تۉرکلری نینگ تیل و ادبیات ساحه سیده گی اېنگ پارلاق وآلتین دوری، تیمورلیکلر و بابرلیکلر14-19 قرنلر نینگ زمانیده یشه‌دی. بو دورنینگ اېنگ چېکیچی و دقت چېککگن آتلر اېسه علیشیرنوایی، بابرشاه، لطفی، واعظی کاشفی، حسین بایقرا وباشقه شاعرو یازووچیلر چغتایچه کلاسیک تیلی و ادبیاتینی رواجلنتیریب اۉز ادبي فعالیتلرینی دوام اېتگنلر و زمان بیلن چغتای دوری ادبیاتی یېرینی، چاغداش اۉزبېک تیلی وادبیاتیگه بۇش قیلگندیر.

کیلدي سوزلر: افغانستان، جنوبي تۉرکیستان، تاریخ، ادبیات، تیل.

کیریش

افغانستانده تۉرکلر، بو توگیل اۉلکه‌نینگ شمالیده یشه‌یدیلر. بو منطقه "افغانستان تۉرکیستانی" یا-ده "جنوبي تۉرکیستان" اۉله‌رق ناملنیلگن. بومنطقه‌نینگ شمالي چېگره لری طبیعی بیر حدود بۉلیب آمودریانی اۉزیگه آله دی. آمودریانینگ شمالیده اېسه غربدن شرققه تۉغری، تۉرکمېنستان، اۉزبېکیستان وتاجیکیستان یېرآله‌دی. تیربندی تۉرکیستان تاغلری، هندوکش تاغلری و پامیرمنطقه‌سی افغانستان تۉرکیستانی‌نینگ چېگره‌لرینی تشکیل ېېره‌دی. افغانستان تۉرکیستانی ایککی بویوک منطقه‌گه ایریله‌دی. بو منطقه لر، شرقده قوندوزشهری مرکز بۉلیش بیلن قته غن و شرقده شبرغان شهری مرکز بۉلیش بیلن بیرگه‌لیکده "تۉرکیستان" ناملنه‌دی (آقیوز، 2012: 17-18).

افغانستان شمالی، 11 بویوک ولایت تشکیل اېته دی؛ شمال-شرقیده بدخشان، تخار، قندوز ولایتلری، شمال-غربیده اېسه بغلان، سمنگان، بلخ، جوزجان، سرپل، فاریاب، بادغیس وهرات ولایتلری اورون آلگن. افغانستان ده تۉرکلرنینگ یشه‌یاتگن منطقه، یېرآستی و یېراوستی کانلرباقیشیدن یېترلیچه بای دیر. اۉزگه-لیک بیلن، دهقانچیلیککه کۉپ اویغون تېکیسلیک یېرلر بۉلگنی اوچون یېرلشیش و زیچ بیر نفوسنی یېرلشتیریشگه مساعد قیلدیرگن. بشقه منطقه لرعمومن چۆللرو تاغلردن تشکیل تاپگندیر. بو سبب بیلن، افغانستان حاکمیتی پشتونلرنینگ قۉلیگه کېچگندن سۉنگره ایرقچیلیکلرو تعصبلردن سببلی جنوبده‌گی چۆللرده و تاغلرده یشه‌یدېگن کوچي پشتونلر، زور بیلن افغانستان شمالیده یېرلشتیریلدی. حال بوکه، 1970 ییللریگچه رسمي بیرشکلده جنوبي تۉرکیستان دېییلگن افغانستان شمالیده یوزدن توقسانینی (90٪) تۉرکلرتشکیل ېېرماقده دیر.

بو موضوع ده فیروز فوزی نینگ 2002 ییلیده نشر اېتیلگن *افغانستان تۉرک کلتوری و ادبیاتی تۉغریسیده بیرتېکشیریش* آتلی مقاله‌سیده شونده‌ی یازیلگندیر "میلادي 1747 ییلیده افغان دولتی‌نینگ قوریلیشیگچه بوگونکی افغانستان تۉپراقلری‌نینگ برچه‌سی اۉزگچه تۉرک دولتلری تامانیدن باشقریلگندیر. افغانلر دولتی قوریلگندن سۉنگ آماچلری دایما شمالي افغانستانده اۉتراق یېرلرنی قوریب اۉزبېک بېکلرینی بۆلیش و افغان دولتی‌نینگ منطقه‌ده‌گی تفتیشینی آرتیریش بۉلگن 1888ییلیدن آلدین منطقه‌ده یالغیزچه بیر قنچه مامور و عسکر بیلن چېگره‌لنگن پشتون نفوسی، هندوکش تاغلری‌نینگ شمالیده کۉپ سانده پشتون‌نینگ یېرلشتیریلیشی بویوک نسبتده آرتتیریلگندیر. تامینلشگن تورلی امتیازلر، چین اېگه‌سی بۉلگن اۉزبېکلردن آلیبیب پشتونلرگه بېریلدی. بو اونوملی تۉپراقلر ساحه‌سیده افغانستان نینگ جنوب و جنوب شرقیدن کېلتیریلگن بو افغان قبیله‌لری منطقه نینگ اېندیلیکده ینگی اهالیلری بۉلگندیرلر. اۉزبېکلر اۉز حقلرینی حمایه قیلیش اوچون 1930 ییللرده چیقرگن عصیانلری، منطقه گه ینه آرتیقچه پشتون نینگ یېرلشیشلریگه سبب بۉلگندیر"(فوزی، 2010: 551). بو هم کۉرستماقده که اوزون ییللردیر عملگه آشیریلگن پولیتیکه‌لر نتیجه‌سیده منطقه‌نینگ دېموگرافیک توزیلیشی، شعورلی بیرشکیلده اۉزگرتیریلگندیر.

جنوبي تۉرکیستان یا-ده شمالي افغانستانگه پشتونلرنینگ کۉچ اېتیشلری و یېرلشیشلری موضوعی حقیده 2001 ییلیده حاضرلنگن *مظلوم تۉرکلرنینگ اۉلکه سی جنوبي تۉرکیستانی* نامای آشقین هولای نینگ کتابیده شونده‌ی آنگله‌ته دی "بوگون افغانستان دېگنیمیز اۉلکه، جنوبي تۉرکیستان‌دیر. بوتون تاریخ بۉیی بو یېرلرده تۉرکلر یشه‌ماقده اېدی. بیراق بیرینچی آچون اوروشیدن کېیین ایریم افغان اروغلری هندوکش تاغلریدن اېنیب بو یېرلرنی اشغال اېتدیلر و او یېرده بیطرف بیر دولت قوردیلر. او دورده انگلیسلرهندوستان ده اېدیلر. هندوستان، انگلیس مستعمره‌سی اېدی. روسلر هم تۉرکیستان ده اېدیلر. انگلیس و روسلر هم تۉغریدن تۉغریگه اۉزلرینی محدود قیلماق اېسته‌مه‌گنلراېدی. هر ایککیسی اۉز ارالریده کۉچسیز بیر بیطرف دولت بۉلیشلرینی اۉز سیاستلریگه ینه اویغون کۉرگنلر و بو افغان قبیله‌لرینی قیشقیرتیریب او یېرده بیرافغان دولتی قوردیلر"(آشقین، 2001: 105).

نتیجه‌ده اېسه، افغان دولتی نینگ قوریلیشیدن آلدین مستقل صفتیده کۉرینگن جنوبي تۉرکیستان (افغانستان شمالی)، آسترخان خانلیگی اینیقسه ایریم زمان هم محلي خانلیکللرنینگ حاکمیتی آستیده قالگن اېدی. افغانستان جنوبیده گی پشتونلر، آبدالیلرحکومتی (افغان دولتی) تاثیری بیلن جنوبي تۉرکیستانده یېرلشیشگه باشله‌دی. بو یېرلشیشلر، پشتون عبدالرحمن باشقروویده کۉپه‌یب کېتدی. تغین کېیین ﷴ گل خان مومند تامانیدن محلی خلقلر نینگ یېرلرنی زور بیر شکیلده افغانلرگه بولیشتیریش بیلن بیرگه لیکده او یېرده گی تۉرکلرگه تیل و ادبیات پولیتیکه‌لربجره آله‌دی (یارقین، 2013: 136). بو جغرافیاده‌گی وضعیت بو شکیلده

138

دوام اېتماقده اېکن، 1988 ییلیدن اعتبارن افغانستان تۉرکلرنینگ لیدری مارشال عبدالرشید دوستم نینگ یۇلباشچیلیگیده افغانستان‌نینگ شمالیده سیاسي حقلری و کیملیکلریگه یېتیشگن. افغانستان تۉرکلری، تۉرک بارلیگینی کۉرسته‌آلدی (شارق، 2009: 249). افغانستان شمالیده اۉز کلتور، تیل و ادبیاتلریگه اېگه چیقدیلر. 1996-2001 ییللریده طالبان اویوشمه‌سی‌نینگ منطقه گه حاکم بۇلیشی بیلن بیرگه‌لیکده تغین هم بو تۉرکلرنینگ سیاسي و فرهنگي بارلیکلری آقیمی آخرگه اېریشدی. بیراق طالبان دوریدن سۇنگره 2003 ییلیده اېسه اساسي قانون‌نینگ اۉزگریشی نتیجه‌سیده اۉزبېکچه و تۉرکمېنچه افغانستانده اۉچینچی رسمي تیل صفتیده قبول اېتیلدی. بو وضعیت افغانستان تۉرکلری‌نینگ فرهنگي بارلیکلری‌نینگ رواجله نیشی و ترقیاتی اوچون یېترلیچه اۉنوملی دیر.

افغانستان، میلاددن آلدینگی دورلردن بېری تورلی دولت و ملتلرنینگ حاکمیتلری آستیگه و فرقلی کلتورلرنینگ تاثیریگه قالیب کېلگن. بو اوچون افغانستانده یشه‌یاتگن ملتلرنینگ کلتور بهالری اینیقسه تیللری، تاریخ نینگ المه شیشی بیلن بیرلیکده المه شیشگه دوچ کېلدی؛ حتا، بعضی تۉرک بۇیلری تیللرینی اونوتگنلر. مثلن مسلمان تۉرک دولتلری نینگ دورلریده فارسچه رسمي تیل صفتیده قوللنیلگن، شونینگدېک سۇنگی دورلر نتیجه سیده-ده انچه پشتونچه سۉزلاوچی غلجای، قیپچاق تۉرکلری اۉزتیللرینی یوقاتیب پشتونچه نی قبول قیلیشدیلرو هزاره لر، آیماقلر، قیزیلباشلر، افشارلر، بیاتلر، تایمنی و موریلر اېسه آنه تیللری‌نینگ یېریگه فارسچه گه یۇل بېردیلر. آیتیلیشیچه، بولر تیللرینی یوقاتیب آسیمیله بولگنلردیر. بولردن تشقری بشقه تۉرک بۇیلری بۇلگن اۉزبېکلر، تۉرکمېنلر، قیرغیزلر، قازاقلر، قاره قلپاقلر، تاتارلر و اویغور، برچه نیگاتیفلر و امکانسیزلرگه قره‌مسدن تیللرینی و کلتورلرینی محافظه اېتیشینی بجره آلدیلر(آقیوز، 2012: 17).

اۉزبېکلر

افغانستان تۉرکلری نینگ آره‌سیده نفوس باقیشیدن اېنگ پرجمعیت تۉرک بۇیی، اۉزبېکلردیر. اۉزبېکلرنینگ یشه‌یاتگن افغانستان شمالی توپراقلری نینگ اونوملی بۇلیشی یاقدن اۉزبېکلر عمومن دهقانچیلیک و چارواچیلیک قیلرلر، اینیقسه تجارت و صنعت بیلن هم شغلنماقده. اۉزبېکلرنینگ کۉپ چیلیگینی تشکیل بېرگن یېرلر شونلر: بدخشان، کندز، تخار، بغلان، سمنگان، بلخ، جوزجان، سرپل، فاریاب کبی بویوک ولایت لر بیلن بعضی کیچیک شهرلرده هم موجود. 1924 ییلیده منطقوي کیمسیونی نینگ بیلدیریشیگه کۉره افغانستان اۉزبیک بۇیلری‌نینگ سانینی 166تگچه بۇلگنی تثبیت اېتیلگندیر. بۇیلردن ایریملری شولردن عبارت: قونغیرات، نایمان، آلچین، جلاییر، قته‌غن، قانلی، بتاش، لقی، برلاس، آرلات، چېچکه، بیات، درمن، آباقلی، سیواز، چنک، اورجاق، چوراقوب(عظیمی، 1392: 154-155).

تۉرکمېنلر، قازاقلر، قیرغیزلر، قاره قالپاقلر، قارلوقلرو بشقه بۇیلری

افغانستان ده ایککینچی بویوک تۉرک گروهینی تشکیل قیله یاتگن اولوسلر، تۉرکمېنلردیر. تۉرکمېنلرنینگ نفوسی اېسه بیر میلیوندن کۉپراققه اېریشیشلری تخمین اېتیله‌دی. کۉپینچه تۉرکمنلر هرات، بادغیس، فاریاب، جوزجان، سرپل، بلخ، کندز و بدخشان کبی ولایت و اولوسوالیکلرده اۉزبېکلر بیلن قریشیق اوله-راق یشه‌ماقده لردیر(شارق،2002: 208-208). اۉزبېکلر و تۉرکمېنلردن کېیین افغانستانده یشه‌یاتگن اېنگ بویوک تۉرک قبیله‌لری جمله‌دن: قازاق، قیرغیز، قاره قالپاق، اویغور، تاتار وبشقه لردن عبارت. بولرنینگ سانلری چمه‌سی 2 میلیوندن آز یا کۉپ بولگنلری تخمین اېتیله دی. بو تۉرک گروهلری‌نینگ کۉپینچه‌سی بدخشان، تخار، کندوز، بغلان ولایتلری و بشقه ایریم یورتلرده هم یشه یدیلر.

تۉرک بۇیلری قطاریگه کېلگن قیزیلباشلر، آیماقلر، هزاره‌لر، غلجایلر، افشارلر و بیاتلرکبی تۉرک قبیله لری فرهنگي بارلیکلرینی و تیللرینی اونوتگندیرلر. نفوس کیملیکلریده هم تاجیک، پشتون و بشقه ایتنیکلرنینگ آتلری یازیلماقده. تیل باقیشیدن-ده فارسچه ویا پشتونچه سۉزلشه‌دیلر.

نفوس و ایتنیک

1927 ییلیده نفوس سنه لیشیگه کۉره افغانستان‌نینگ نفوسی 18میلیونگه قدر بیلینگندیر.2007 ییلیده افغانستان ده اۉتکزیلگن نفوس سنه‌لیشی نتیجه‌سیده افغانستان نفوسی 25-30 میلیون رقملرنی آلدی. شونینگدیک 2013 ییلی‌نینگ بیلدیریشگه کۉره بو رقملر31 میلیوندن کۉپ راق تخمین اېتیلسه-ده اۉلکه‌ده هیچ بیر زمان تۇغری بیر شکیلده تثبیت اېتیلمسلیگی موجود. بو نینگ انچه سببی باردیر. افغانستان نینگ

تاغلی بیر اۏلکه بۇلیشی، ایگیرمه ییلدن کۆپ ایزله نیب کېلگن اشغالار و ایچکی اوروشلرنینگ اۇرته‌گه چیقیشیدن ایککی-اوچ میلیوندن آرتیق انسان نینگ اۏلکه‌نی بۇشه تیشگه مجبور قالیشی، هردایم قارلی هندوکش، پامیر، سلیمان و فیروزکوه کبی تاغلرنینگ اېتکلریده‌گی جمعیتلر تیریکچیلیکلرینی سوردیریش اوچون دهقانچیلیک و حیوانچیلیک بیلن مشغول بۇلیشی کبی سببلر موجود . اینیقسه نفوس نینگ ٪70دن کۆپراغی ییلاق و قشلاقلرده بۇلگنی اوچون خاتین لرنینگ نفوس سنه‌شیگه سهم آلیشلری انچه دقت چېکیلمه‌یدی (خیری، 2010: 17).

شونقه سببلرجهتیدن افغانستان‌نینگ نفوسی، تۇغری بیراساسده تثبیت اېتیلمه‌گن و افغانستانده‌گی برچه ایتنیک گروهلری‌نینگ نفوسی-ده تۇلیق بیر کۆرینیشده بیلینمه‌گن.

محمد سرای‌نینگ آیتیشیچه، افغانستان‌نینگ نفوسی ایتنیک قره‌شیدن افغانستان اېنگ گوجیم گروهینی تشکیل بېرگن افغانلردیر. هند اصللی، محلی خلقی و خلج (آق هون، ایفتالیت) تۆرکلری بیلن قاریشیشلری و آره‌لشلری نتیجه سیده اۇرته گه چیققنلر. افغانلر(پشتون-پهتان) پشتو تیلی بیلن او کۆندن بویان عین تیلنی سۆزلشیشگه دوام اېتیره‌دیلر. افغانستان‌نینگ اېنگ بویوک ایتنیک گروهینی تشکیل اېتگن افغانلر 10 میلیون یقینلریده بۇلیب کېلگن و بو نفوس‌نینگ 3 میلیوندن آرتیغینی "خلج" منشألی انسانلرنینگ تشکیل اېتیلگنی تخمین اېتیلماقده دیر. افغانستان‌نینگ ایککینچی گوجیم گروهی تاجیکلردیر. کۆپینچه بولر افغانستان‌نینگ شمالی، شمال-شرقی و اۇرته منطقه لریده تیریکچیلک قیله دیلر. بوگون افغانستانده تۆرکلردن کېیین اېنگ بویوک ایتنیک گروهینی تشکیل بېره‌یاتگن تاجیکلرنینگ ایریم مؤلف تامانیدن عرب بۇلگنلری دعوا اېتیلیش بیلن بیرگه‌لیکده ایران اصللی و افغانستانده کۆپ یسکیدن بېری یشه‌گنلری بیلینه‌دی. تاجیکلرنینگ نفوسی 4.5 میلیون یقینلریده بۇلگنلری تخمین اېتیله دی (سرای، 2002: 12).

تقریبن افغانستان تۆرکلری‌نینگ نفوسی ۵ میلیونگه قدر بۇلیشی و ایتنیک جهتدن بلکه افغانستان نینگ ایککینچی بویوک قوم گروهی بۇلگنینی ینه «سرای» شونلرنی کـۆرسته دی: « تۆرک گروهلرری ایچیده اېنگ جمعیتلی بولگن اۆزبېکلردیر... اۆزبېک نفوسی،1930 ییلی نینگ باشلریده 500.000 گچه قید اېتیلگن ایدی. بو نفوس نینگ ٪11 کۆپ ه یشی بیلن بوگون 3 میلیونگه تخمین بولینه دی. ایککینچی کۆپ چیلیک تۆرک گروهینی تشکیل بیره یاتگنلر تۆرکمېنلردیر. نفوسلری تۇغری بیرکۆرینیشده تدقیق اېتیلمه گن تۆرکمېنلرنینگ نفوسی 600000 یقینلریده بولگنلری تخمین اېتیله دی. افغانستانده گی اوچینچی جمعیتلی تۆرک گروهینی قیزیلباش تۆرکلری تشکیل بېره دی. قیزیلباش تۆرکلرنینگ نفوسی اېسه 400.000 قدربۇلگنی تخمین اېتیله دی. بولردن سۇنگ و گوجیملی تۆرک گروهی اېسه قیرغیزلردیر. بویوک وکیچیک پامیرتاغلری یقینلریده یشه یاتگن قیرغیزلرنینگ سانلری (تعداد) بو گون 100.000 گچه کۆرینه دی. بشقه کچیک تۆرک گروهلرری اېسه قاره قالپاقلروآیماقلردیر. بو تۆرک قوملری نینگ نفوسلری یاریم میلیوندن آرتیق بولگنلر(سرای، 2002: 14-15).

افغانستان تاریخ بۆییچه جوده کۆپ دولتلرنینگ استیلاسیگه معروض قالیشی تورلی ایتنیک گروهلرری نینگ اۇرته گه چیقیشییگه سبب بولگن. افغانستان ده انچه کۆپ فرقلی تیل وایتنیک گروهلررپیدا بۇلماقده. بو گون افغانستان ده موجود بۆلگن گروهلررشونلردیر: پشتونلر، تاجیکلر، اۆزبېکلر، تۆرکمېنلر، قازاقلر، قیرغیزلر، اویغورلر، تاتارلر، قپچاقلر، قارلوقلر، قاره قالپاقلر، چغتایلر، افشارلر، آیماقلر، هزاره لر، فارسلر، بلوچلر، نورستانلیکلر، هندلیکلر، آریلر، پهتانلر، پشه ییلر، گوجرلر، شغنلر، کولمانلر، پنجابیلر، تیراییلر، فگانلر، جتلر، براهولر، عربلر، موغوللر، اورمرلر، پراچیلر، پامیرلیکلر، کورد (کرد) لر وبشقه (آتایی، 2015: 559-561). بو قوم گروهلرریدن هزاره لر، چهارآیماقلر، قیزیلباشلر، افشارلر، عربلر، تاجیکلر، فارسلر، جتلر، کردلرو بعضی کیچیک کتله لر فارسچه سوزلشیب تاجیکلشگنلردیر. تۆرکلردن اۆزبېکلر، تۆرکمېنلر، قازاقلر، قیرغیزلر، اویغورلر، تاتارلر، قپچاقلر، قارلوقلر، موغوللر، قاره قالپاقلر... عمومن «اۆزبېکچه » و اۆز لهجه‌لری بیلن سۆزلشیب و فرهنگي بارلیکلرینی اسره‌ب دوام اېتیرماقده‌لر. پشتونلرده اېسه کۆپ فرقلی لهجه و شیوه بۇلمسلیگی اوچون یالغیز پشتون صفتیده بیلینه دی. شونی هم قوشیش کیره ک که، تۆرک بۇیینی تشکیل بېره یاتگن قیزیلباشلر، افشارلر، هزاره لر، آیماقلر(بیرقنچه سی)، تیموریلر، بابریلر دېک بشقه تۆرک اوروغلری تیللرینی یوقاتیب فارسچه سۆزلشه‌دیلر. بو آسیمیله بۆلگن (هویت و کیملیکلرینی یوقاتگنلر) تۆرکلرقوملری، تۆرک نفوسی سنه لیشیگه کیرمه یدیلر. اگر بو آسیمیله تۆرک گروهلرری، تۆرکلرنینگ نفوس سنه شیگه کیریتیلسه لر افغانستان ده گی تۆرکلرنینگ نفوس لری ۱۵ میلیون دن آرتیق بوله دی.

بو قاریشیقلیکلرسببی بیلن هیچ بیرزمان حاضرگچه افغانستان نینگ نفوسی ایتنیک اساسیدن تۆغری شکیلده بېلگیلشگن اېمس. تخمینی کۉرستیلگن رقملرده آیریم پولیتیکه لرنتیجه سیده بعضی قوم گروهلرر سانلری نینگ آرتدیریلگنی یا هم آزیتیریلگنی کۉرینماقده دیر. ایتنیک نفوسی حقیده فرقلی منبعلرده فرقلی رقملر کۉرسه تیلگن. اۉرنک اولراق بیرقنچه منبعلرنی قطارقیله آله میز:

«امریکالیک تېکشیرووچیسی (لویی دوپری-Loy Dopry) گه کۉره: پشتون ٪46، تاجیک ٪25، اۉزبېک ٪7، هزاره ٪6، آیماق ٪6، تۉرکمېن ٪1، فارسی ٪4 دېگندیر.

ورلد المانک (World Almanak) نینگ آیتیشیچه: پشتون ٪38 ، تاجیک ٪25، هزاره ٪19، اۉزبېک ٪۶ دیک قوملرنینگ فایزینی کۉرستگندیر.

اولوسلر آرا سی تشکیلاتی نینگ کونیشی بیلن بیرگه لیکده 1960 ده ماکس گلمبورگ اۉزاثریده افغانستان قوملری نینگ احصاءیه سینی شونده ی قطارقیلگن: پشتونلر٪60، تاجیکلر٪30، اۉزبېک وتۉرکمن٪5، هزاره لر٪3 وبشقه لری اېسه ٪2 دېگندیر.

1981 ییلیده دنیا نفوسلری، اېسکی شوروی ده گی اتنوگرافیه بیلیملر انستیتوتی تامانیدن ترقتیلگن «اتنوگرافیه رهبرلیگی-سیاحت رهبری» ناملی اثرنینگ یازووچیسی سی. آی. بروک (C.İ.Brok)، افغانستان قوملریگه اعتباربیریب نفوسلرینی ایتنیک منشاسیدن شونقه کۉرستگندیر: پشتونلر ٪52.8، تاجیکلر ٪8.6، چارآیماقلر ٪3، فیروزکوهیلر ٪0.7، جمشیدیلر ٪0.7، تایمنیلر ٪0.8، تیموریلر ٪0.6، بلوچلر ٪0.9، نورستانلیکلر ٪0.8، پامیرلیکلر ٪0.7، پارسلر ٪0.3، کردلر ٪0.1، اورمرلر(0)، پراچیلر(0)، تۉرک گروهلرری: اۉزبېک لر ٪8.6، تۉرکمنلر ٪2، افشارقیزلباشلر ٪0.2، قیرغیزلر ٪0.1، قازاقلر(0)، هند-اورپا گروهلرری: پشه ییلر ٪0.7، پنجابلیکلر ٪0.2، هندلیکلر ٪0.1، تیراییلر ٪0.1، فگانلر (توریلر) ٪0.1، جتلر ٪0.1، کوهستانلیکلر(0)، براهویلر ٪0.3،عربلر ٪0.2، موغوللر ٪ 0.1، قاره قلپاق-ایغور-گوچ هریولر 20 مینگ، یهودلر 10 مینگ (حاضرافغانستان دن چیققنلر)، بشقه تانیلمه گنلر ٪0.2. بوگون افغانستان ده عمومی کۉرینشیده تورت بویوک اېتنیک نینگ پشتونلر، تاجیکلر، هزاره لر و اۉزبېکلر بۇلگنی دقتنی چېکه دی» (آتایی، 2015: 558-561).

باشقه بیرمنبعده اېسه افغانستان نینگ نفوسینی، نژادی جهتدن بیزگه شونده ی آنگلته دی: «نفوس نینگ ٪42 سینی پشتونلر، ٪24 ینی تاجیکلر، ٪12.5 ینگی تۉرکلر، ٪8 ینی موغولچه سوزلشه یاتگن (هزاره) لر،٪4.2 سینی فارسلر(ایرانلیکلر)، ٪ 3.4 ینی آیماقلر، ٪ 1.7 سینی بلوچلر، بشقه قالگنلرینی هم پشه ییلر، قیزیلباشلر، نورستانلیکلر، براهویلر، هندولر، اریلر وبولردن تشقری قالگنینی کیچیک قبیله لرتشکیل بېره دی. افغانلرنینگ شمال ده گی قبیله لرینی پختون، جنوبده گیلریگه-ده پشتون دېیله دی. تاجیکلرفارس لهجه لریدن بولگن دریچه (تاجیک) لهجه‌سینی سۆزلشه‌دیلر. تۉرکلرایچیده اېنگ زیچ کتله اۉزبېکلردیر. اۉزبېکلرنینگ نفوس فایزی ٪9.2 دیر. ایککینچی قطارده تۉرکمېنلرکېله دی. بشقه تۉرک بۇیلری اېسه قیرغیزلر، قازاقلر، قپچاقلر، قارلوقلر، قاره قلپاقلر،چغتایلر، اویغورلرو بولرنینگ تشقریده گی کیچیک گروهلردیر.

تېکشیرووچی و یازووچی بهرالدین شارق نینگ «جنوبي تۉرکیستان نینگ قیسقچه تاریخی» آتلی اثریده افغانستان تۉرکلری نینگ بوتون نفوسی 8-7 میلیون یقینیده بـۉلگنلیگینی تخمین اېتگندیر(شارق، 2019: 201). اینیقسه، (مظلوم تۉرکلرنینگ اۉلکه سی افغان تۉرکیستانی) ناملی اثرنینگ 68 ینچی صحیفه سیده افغانستان ده تۉرکلرنینگ تشکیل بېرگن توپلم سانینی شونده ی یازگندیر: « بوگون افغانستان نفوسی نینگ اوچدن بی1.3) بـۉلیمینی تۉرکلر تشکیل اېتماقده. بو قرداشلریمیز، تیلی بیلن، کلتوری بیلن، تورموشی، یشه ش طرزی بیلن تۉرک دنیاسی نینگ آیریلمس پارچه سی دیر. شونینگدیک، افغانستان تۉرکلری تاریخلیک حقیقتلر و نفوس زیچلیگی بیلن افغانستان نینگ اصل عنصرلریدن سنه له دی. مطلقا آزچیلیک صفتیده ناملندیریلمسلر» (آشقین، 2001: 68). اسدالله اوغوزگه کۉره افغانستان تۉرکلری نینگ نفوسی: «افغانستان ده اېنگ کۉپ تۉرک بۆیی اۉزبیکلر و تۉرکمېنلردیر. منطقه ده بولردن تشقری قازاق و قیزیلباش کبی بشقه تۉرک جمعیتلری هم موجوددیر. افغانستان ده تۉرکلرنینگ توپلم نفوسلری 5 میلیون کیشی ییقینلریده بۇلیشی تخمین اېتیلماقده. بونینگ2 ویا ۲.۵ویا 5/2میلیونینی اۉزبېکلر1/ 5 و2 میلیونینی تۉرکمېنلرو قالگنلرینی هم بشقه تۉرک قبیله‌لری تشکیل بېره‌دی. افغانستانده اوروشلر سببلی سۇنگ 20 ییلدن بېری نفوس سنه‌لیشی بجریلمسلیگیدن یوقاریده‌گی رقملر، نفوس آرتتیریلیشی کۉزآلدیگه آلینیب تخمینی بیرکۉریشده کۉرستیلگندیر(اوغوز، 2001: 44).

141

یوقاریده‌گی منبعلرنینگ فرقلیلیکلری بیر-بیریدن کؤرستیلیب کېلگن. بیراق رقملر، فرقلی بولسه-ده اۉچ کتته گروه‌نینگ بیرینچیسی پشتونلر، ایککینچیسی تاجیکلر و اۉچینچی‌سینی ایسه تۉرکلر تشکیل بېریگنینی ممکن کؤره‌میز.

تۉرکلر حقیقتده افغانستانده ایککینچی پرجمعیت اېتنیک گروهینی تشکیل بېررایدی. یوقاریده بېلگیلنگنی-دېک ایریم سیاسي و تیل پولیتیکه‌لری سببی بیلن تۉرکلرنینگ نفوسی، نفوس سنه‌شلرده آز کؤرستیلگندیر. بوبیلن بیرگه‌لیکده بعضی تۉرک گروهلری هم، هویت‌لرینی یوقاتگنلردیر. بولرنینگ برچه‌سیگه قره‌مسدن کۉنیمیزده افغانستان نفوسی نینگ اۉچدن بیرینی حصه‌سینی تۉرکلر تشکیل اېتماقده. بو انیقلشنی تصدیق قیلیش اوچون افغانستان نینگ تۉرک قوملری گروهلری حقیده کؤرستیلگن بعضی منبعلرگه اوچره‌شیمیز کېره ک کؤرینه‌دی. افغانستان‌نینگ نفوسی تقریبن 28-30 میلیون یقینلریده بوُلگندیر. بو نفوس نینگ اۉچدن بیرینی تۉرکلر(اۉزبېکلر، تۉرکمن، قازاق، قیرغیز، اویغور، تاتار و بشقه) تشکیل اېته‌دی. کؤپچیلیک شکیلده کؤرینگن اما چیندن آزچیلیکنی تشکیل بېره‌یاتگن پشتونلر، سوُنگی250 ییلک مستعمره چیلیک پولیتیکه‌لری بیلن افغانستان‌نینگ شمالیده‌گی اېسکی تۉرکیستان توپراقلریگه یېرلشتیریلدی. او یېرده‌گی محلي خلقی بولگن تۉرکلرنی سورگون گه مجبوراېتدیلر... قیغوبیلن، بولرنینگ انچه‌سی پشتون ویا تاجیکلر بیلن آره لشیب هویت‌لرینی یوقاتگنلر. هرحالده شمالي افغانستان‌نینگ ۸۰٪نی تۉرک دیر وبشقه قالگنلری نادرخان و ظاهرخان دورلریده ملي ظلم پولیتیکه اساسیده شمالده گی مناسب واونوملی اراضیلر یېرلشتیریلگن "ناقل" پشتونلری بیلن تاجیکلر و هزاره‌لردن عبارت (خیری، 2010: 62).

بو موضوع توُغریسیده یاووزسلیم‌نینگ یازیشیچه *افغانستان نفوسی 29-34 میلیونلرآراسیده‌گی رقملرسؤزلنه دی. تۉرکلردن اۉزبېکلرنینگ 6 بیلن 7 میلیون، تۉرکمېنلرنینگ هم 2 بیلن 3 میلیون چیگره-سیده بوُلگنلری چمه‌لنه‌دی. قازاقلر، قیرغیزلر و قاره قلپاق تۉرکلری- ده ۱میلیون یقینلریده ایکن. یعنی برچه تۉرکلرنینگ نفوسینی توپله‌گنیمیزده افغانستانده 9-11 میلیونگه یقین تۉرک نفوسی‌نینگ بارلیگیگه دوچ کېله‌میز. بو وضعیت افغانستانده‌گی تۉرکلری اوچون بویوک بیر کوچ-قوت دېب سنه‌ش کېره ک*(یاووز، 2013: 59).

تیل و ادبیات آقیمی

افغانستان، اېسکی زمانلردن بیری تۉرک دولتلری‌نینگ اېگه‌لیگیگه قالگن. بو سببدن هم، بو توُپراقلرده اونوملی بیر تۉرک کولتوری مدنیتی موجود، خصوصن تیمورلیکلر و بابرلیکلر دوریده خراسان‌نینگ مرکزی هرات محیطیده تۉرکلرنینگ تیلی و ادبیاتی اېنگ یخشی درجه‌ده تکمیللشدی. بو سبب اېله تۉرک تیلی و ادبیاتی بو منطقه‌ده توُغیلدی و تۉرک دنیاسیگه عکس اېتیلدی. تیموریلر و بابریلر زمانیده‌گی تۉرک تیلی و ادبیاتیدن تورلی جغرافیالرده یشه‌دیگن تۉرک یازووچیلری و شاعرلری اېسه اۉرنک آلماققه باشله-دیلر(مله یف، 1392: 5-8).

اوُرته آسیا تۉرکچه‌سی 15. قرنده تیمور اوُغیللری‌نینگ اداري تاثیرلری بیلن اۉلکده رواجلندی. ایلک ترقی، تیمورنینگ اوُغلی شاهرخ زمانیده هراتده و شاهرخ دن سوُنگ بو یېرده حکمدارلیک اۉتکزگن اوُغلی،اولوغ بېک زمانیده سمرقندده یوزه‌گه کېلدی(بنارلی، 2001: 420).

تیمورنینگ تۉرتینچی اوُغلی شاهرخ، آته‌سی‌نینگ اۉلیمیده ایگیرمه سککیز یاشیده اېکن، خراسان والی-لیگینی آله‌دی. شاهرخ عایله‌سی‌نینگ اېنگ ارزشلی مزاجیگه و تک سیاسي ذهنیتیگه اېگه اېدی. شونینگدېک شاهرخ، تیمور اوُغیللری آره‌سیده اېنگ حلیم شخصیتلردن بیری اېدی. یخشی بیر قوماندان و قهرمان، فقط باریشچی، انسان‌پرور، یاقیملی بیر خصلتده، بویوک بیر شاعر، اعمارچی، شاعرلر و صنعتکارلرنینگ قوروچیسی و آسیانینگ اېنگ مکمل حکمدارلردن بیری بوُلگن اېدی(مله یف، 1392: 5-6).

تۉرک دنیاسی‌نینگ بویوک یازووچی و شاعرلریدن بیری علیشیرنوایی و حسین بایقرا، بوگون افغانستان چېگره لری ایچیده بوُلگن هرات شهریده توُغیلدی. بو شهرده سلطنت سوریب و بو توُپراقلرده حیاتدن کؤز یۉمدیلر. اینیقسه، مزارلری هم هلی بو شهرده اوُرین آلگندیر(مله یف، 1392: 516). خوددی علیشیر نوایی دېک ادبیاتچی ظهیرالدین محمد بابرشاه اېسه کابل‌نی سیاسي مرکزی تنلب تۉرک فرهنگي اوچون بویوک اولوشلرینی قوُشگندیر و مزاری هم کابل ده‌گی اۉز اسمیگه آتلنگن بابر باغیده یېر آلماقده.

142

تیموریلر و بابریلرنینگ یشه‌گن افغانستانده‌گی منطقه‌لر، تۉرک کولتوری جهتدن اونوملی کۉرینه‌دی. هرات شهری تۉرک ادبیاتی‌نینگ خصوصن چغتایچه ادبیاتی نینگ اۇرته گه چیقگن و ترقیاتلشگن بیرشهردیر.علیشیر نوایی، حسین بایقرا، بابرشاه کبی تۉرک ادبیاتچی و تیل بیلیمچیلری چغتای تۉرک ادبیاتی‌نینگ اساسینی بو شهرده قوردی و بونی اېنگ یوقاری درجه گه چیقردیلر. چغتایچه و ادبیاتی فقط گینه بو یېرده رواجلنمه‌گن، غربي و شرقي تۉرکیستانگه، عثمانلی، آذري تۇپراقلری و هندوستانگچه یاییلدی. بو ادبي فعالیتلر هم بعضی قیناقلرگه کېچگنی دېک ساده گینه آریستوکرات بیر تۉرک زمره‌سی آره‌سیده چېگره‌لنمه‌گن، بلکه بیر فرهنگلی محیطی طرفیدن قوتله‌نیب اۉسگندیر. خراسان نینگ تورلی کېنتلریدن بو حرکتی کۉمکله‌گن و تۉرکچه اثرلر یازگن شیخ احمد سهیل، حافظ ابرو، حلال چغتایی، میر خواجه جوزجانی، کاتبی نیشاپوری، میرحسین معمایی، واعظی، کاشفی، مولنا محمد بدخشی، خواندمیر، میرخواند، بایقرانینگ اۇغلی بدیع‌الزمان، محی‌الدین اسفزاری و شیدایی بلخی دېک یوزلرچه شاعر و یازووچیلر بار اېدی(تۉرکر، 1998: 198).

نوایی و بابرنینگ شعري اثرلریدن اۉرنک آلگن کۉپینچه شاعرلر باردیر. بولردن میرین بای، ابراهیم جانی، بابرنینگ اۇغیللری همایون و کامران اېنگ باشده کېلماقده. بونینگ بیلن بیرلیکده بیرام خان، عبدالرحیم خان و باشقه تۉرک دنیاسیده بۇلگن بعضی یازووچی و شاعرلر متاثرلنگنلر(تۉرکر، 1998: 199).

افغانلر افغانستان گه حاکم بولگندن سۇنگ تۉرکلر اولرنینگ سیاسي و فرهنگي تعصبلری آستیگه قالسه هم، 18. یوزییل‌نینگ سۇنگی ییللریگچه اۉزبېک یازووچیلری و شاعرلری ادبي فعالیتلرینی دوام بېریشدن کېیین قالمه‌دی. بولردن بلخ امیری ایشان اوراق، آقچه امیری، ایشان صدر، شبرغان حکمداری میر حاکم خان، آی‌بېک رییسی میر بابه بېک، اندخوی حکمداری غضنفرخان، تاشقورغان امیری بیگیت علی بېک، سرپل خانی محمودخان و قتغن قومندانی شاه مراد بېک کبی اۉزبېک خانلری‌نینگ سرایلریده‌گی شاعرلرنینگ فارسچه شعرلری یانیده تۉرکچه (اۉزبېکچه) شعرلرنی هم کۉرماقده‌میز. سۇنگگی دورلرگچه مجادله‌چی تۉرک یازووچی و شاعرلری تیل، ادبیات و فرهنگلرینی دفاع قیلیب ادبي فعالیتلرینی دوام اېتدیلر. بو سلطه‌نینگ اۉزگریشی نتیجه‌سیده چغتایچه ادبیاتی، یېرینی بوگونکی اۉزبېک تیلی و ادبیاتی‌گه بېریبدی(تۉرکر، 1998: 200).

چاغداش اۉزبېک تیلی وادبیاتی‌نینگ باشلنغیچ دوری

بو دورده، وجودگه کېلیش و باشلنغیچ دوریده افغانستان چاغداش اۉزبېک تیلی وادبیاتی بیر ظلم وضعیتی ایچیده تشکللشماققه باشلب اۇرته‌گه چیقدی. بو دورده‌گی خداینظرعابر، عبدالخیرخیری، عبدالحلیم حیا، عبدالمومن حمیدفاریابی، نجم الدین عیان کبی یازووچی و شاعرلر شعرلرینی اۉزبېکچه، فارسچه و پشتونچه‌ده قلمگه آلدیلر. بو دوریده اۉزبېک تۉرکچه‌سیده مطبعه و نشریاتلر بۇلمه گنی اوچون یازووچیلر و شاعرلر اثرلرینی قۇل بیلن یازیشگه دوام اېتدیلر. بو قۇلیازمه اثرلر، هر بیر تۉرک کیشیلری تمانیدن اۇقیلگیچ اېدی. خداینظرعابرنینگ م. 1943 ییلیده اۉزبېکچه و فارسچه بیلن آره‌لش یازگن "دلاکلر" ناملی شعرینی اۉرنک کۉرستماقده‌میز.

خون دل از دیده‌ام آقتورماسون دلاکلر

مشتری را رنجلر بېتکورماسون دلاکر

ساچ اېله سقال آلورمېندن بو بی انصافلر

همچو من بیچاره را اۉلدورماسون دلاکلر

میلادي 1978 ییلدن باشلب افغانستان چاغداش اۉزبېک ادبیاتی دوریده جوده شاعرلر و یازووچیلر اۇرته گه چیقیب اۉز ادبي اثرلرینی اۉزبېکچه‌گه نشراېتماققه باشله‌دیلر. اینیقسه مجله، تلویزیون و رادیولرده ادبي فعالیتی بیلن قۇشیلیب، اۉزبېک تیلی و ادبیاتی‌نینگ ترقیاتیده کتته رۇل اۇینه‌گنلردیر. بو دورده یازووچی و شاعرلر علیشیرنوایی، بابرشاه، مشرب، صوفی الله یار و خواجه احمد یسوي کبی کلاسیک اۉزبېک شاعرلرنی اۉرنک آلیب اثرلر چیقرتگنلر(ثبات، 2016: 2).

آنه تیلی بیلن یازیب اۉزبېک تیلی و ادبیاتی‌نینگ رواجلنیشیده بویوک اولوشلری بۉلگنلر آره سیده قادرپلنگپوش، مولانا نعمت الله محوی قیصری، جنیدالله حاذق، نادم قیصری، مقیمی اندخویی، فیضی، میرعالم بېک صمیمی، جلوه، غمگین، مولوی نصرت، عنبر، نفیر فاریابی، اېرگش اوچقون، نیازی بلخی، میر محمد امین غربت، قاری محمد عظیم عظیمی سرپلی، قاری شرف‌الدین شرف، نظر محمد نوا، مولوی عبدالغنی علمی، خداینظرعابر، محمد متین کېلماقده‌لر. بولر سیاسي جبرلرگه بۉیون اېگمسدن مجادله اېتیب تۉرک تیلیده ادبي فعالیتلریگه دوام اېتگنلردیر.

چاغداش اۉزبېک ادبیاتی‌نینگ ترقیات دوری

افغانستانده طالبان حاکملیگی یوق اېتیلگندن سۉنگره 2003 ییلیده ینگی اساسي قانون قبول اېتیلدی. بو اساسي قانون‌نینگ 16نچی ماده‌سیده اۉلکه‌نینگ سۉزله‌یدیگن رسمي تیللری پشتو و فارسچه‌دیر، بیراق منطقه لرده کۉپ چیلیکنی تشکیل اېتگن تیللر اېسه اۉچینچی رسمي تیل قبول اېتیگلندیر. اینیقسه یۉکسلیشی و ترقیاتی اوچون فایده‌لی پروگراملر قیله‌آله‌دی شکیلیده ایتیلماقده‌دیر.

افغانستان‌نینگ شمالیده‌گی منطقه لرده بیرینچی قطارده کۉپ چیلیکنی تشکللشتیرگن تۉرک ملتی، اساسي قانونگه کۉره اۉز تیلی، ادبیاتی و کلتوری‌نینگ رواجلنیشی و ترقیلشی اوچون قویوق شکیلده ایشله‌گن و اۉز امکانلری بیلن ادبي میدانلرده تورلی فعالیتلری بجریب تورگنلردیر. تاسف بیلن ایتیش کېره‌ک که افغانستان دولتی، تۉرک یازووچی و شاعرلرنینگ باسیلیشگه تیاربۉلگن اثرلریگه هرخیل بیر یاردم و قۉللشده حاضر بۉلمه‌گندیر، بیراق بونگه آنه تیلگه هوسلی و قیزیقگن یازووچی و شاعرلر نشریاتگه حاضر بۉلگن اثرلرینی اۉز امکانلری بیلن باستیریشگه غیرت کۉرستگنلردیر(ثبات، 2016: 3).

بو قیسقه مدتده یازووچیلریمیز نظم و نثر توریده جۉده کۉپ اثر بېریشگه دوام اېتگنلر. دوکتورشفیقه یارقین، محمد حلیم یارقین، دوکتور محمد عالم لبیب، دوکتور صالح محمد راسخ، دوکتورعزیزالله فاریابی، دوکتورتوره ایشانچ، دکتورفضل احمد بورگیت، دکتور گل احمد تانیش، استاد نورالله آلتای، تاشقین بهایی، گزیته‌چی و یازووچی رحیم ابراهیم، محمد عالم کوهکن، استاد محمد کاظم امینی، استاد صالح محمد حساس، فرشته بېگیم، غلام شیخ وکیلزاده کبی کۉپ شاعر ویازووچیلر افغانستان چاغداش اۉزبېک تیلی و ادبیاتی‌نینگ رواجلنیشی و ترقیاتلنیشیده بویوک اولوشلرینی قۉشیب کېلماقده لر(ثبات، 2016: 4).

توشوریم

بوگونگی افغانستان‌نینگ نفوسینی کۉرستگن اهالی نینگ ایتنیک توزه‌لیشی یېترلیچه قاریشیق کۉرینه‌دی. افغانستانده هیچ بیر قوم گروهی، یالغیز شکیلده افغانستان نفوسی‌نینگ 50٪ تشکیل بېره‌آلمس، یوقاریده بېلگیلنگندېک افغانستان ده آسیمیله بۉلگن تۉرکلردن تشقری، آیریم منبعلرنینگ چمه‌لشیگه کۉره افغانستان نفوسی‌نینگ اۉچدن بیرینی تۉرکلر(اۉزبېکلر، تۉرکمېنلر، قیرغیزلر، قازاقلر...) تشکیل اېتماقده دیر. یعنی 2013 ییلیده افغانستان نفوسی نینگ 32 میلیون یقینلریده بۉلگنینی تخمین قیلگندیر. افغانستان نینگ بو نفوسیدن 9-11 میلیونگه یقین تۉرکلرنینگ تشکیل بېرگنی تخمین اېتیله‌دی. بشقه بیر دېییش بیلن ایتنیک جهتدن افغانستان نفوسینی بیرینچی قطارده پشتونلرایککینچی قطارده تاجیکلر و اۉچینچی نوبتده تۉرکلر... تشکیل اېتماقده دیرلر.

افغانستان ده تیل و ادبیات نینگ ترقیاتی هم دقتنی چېکماقده، افغانستان تۉرکلری‌نینگ تیلی و ادبیاتی‌نینگ اېنگ پارلاق وآلتین دورلری تیمورلیکلر وبابرلیکلر زمانیده میدانگه کېلدی. بو دورده هم معماري وهم ادبي اثرلر یۉکسک بیر سویه‌گه یېتیشدی. شرق رنسانسی آتی بیلن بیلگنیمیز بو دور علیشیر نوایی، بابرشاه، اولوغبېک، لطفی، سلطان حسین میرزا بایقرا دېک اولوغ تۉرک عالم کیشیلر و شاعرلرهم یېتیشدی. خصوصن علیشیر نوایی و بابرشاه، شرق تۉرکچه سی یعنی چغتایچه و ادبیاتی‌نینگ اۉرتگه چیقیشیده و رواجلنیشیده بویوک رۉل اوینه‌گنلر و تۉرک ادبیاتیگه جوده منگو ادبي اثرلری بېرگنلر.

تۉرک سلاله‌سیدن سۉنگی حکمداری بۉلگن نادر افشاردن سۉنگره، افغانستان تۉرکلری، ادبي و سیاسي بارلیکلرینی قۉلدن بېریشلری فکری چېکماقده‌دیر. یعنی، حاکمیت تۉرکلرنینگ قۉلیدن کېتگندن سۉنگ

ایزلنگن جبرو ظلملیک پولیتیکه‌لر بیلن بیرلیکده افغان و تاجیکلر کلتوری‌نینگ تاثیری آستیگه قالگن افغانستان تۉرکلری، اوزون ییللر اېنگ حقیقي حق "آنه تیل"لریگه تعلیم آلیشدن محروم قالگن. آنه تیللرینی اۉز آره‌لریده حتی قۇرقیب، تۉرکچه‌نی اونوتیب و فارسچه‌نی سۉزلشوو حالیگه کېلتیرگنلردیر. بو سبب بیلن تۉرک سۇییدن بۇلگن آیماقلر، قزیلباشلر، افشارلر و باشقه لر هویتلرینی یوقاتیب و فارسچه سۉزلشماقده‌لر. باشقه تۉرک ایتنیکلری (اۉزبېک ، تۉرکمن، قزاق، قیرغیز...) اېسه کۉره‌ش اېله تیل و کلتورلرینی قۇرآلدیلر.

بو اۉلکه‌ده بویوک تۉرک اویغارلیگی‌نینگ ایککی بویوک وارثی کۉرینماقده‌دیر. بولراۉزبېکلر و تۉرکمنلردیر. اۉزبېک تۉرکلری اېسه، افغانستانده یشه‌گن اۉچینچی بویوک ایتنیک گروهی سنه‌له‌دی. اۉزبېک و تۉرکمن تۉرکلری بوتون یېترسیز امکانلرگه و فرقلی چېکلنیشلرگه قرشی اۉز آنه تیللری بیلن ادبي اثرلر یره‌تیشگه اورینماقده لر وحاضر اېسه اۉزبېکچه، تۉرکمنچه، فارسچه و پشتونچه‌دن سۇنگ کۉپلیکنی تشکیل بېره‌دیگن یورتلرده اۉچینچی رسمي تیل اۇله‌رق بیلینماقده‌دیر.

قیناقلر

اوغوز، اسدالله (2001) .**هدف اۉلکه افغانستان**. توغان کتابچیلیک، آش انتشاراتی، استانبول.

آتایی، محمد ابراهیم (2015) .**نگاهی مختصر به تاریخ افغانستان**. (ترجمه:) جمیل رحمان کامگار، میوند باسمه خانه سی، کابل.

آشقین، هولای (2001). **مظلوم تۉرکلرنینگ اۉلکه‌سی افغان تۉرکیستانی.**: توران کلتور وقفی باسمه خانه سی، استانبول.

آقیوز، مراد (2012) .**کېچ دوری چغتای ادبیاتیدن کونیمیزده افغانستان اۉزبېک ادبیاتی نینگ تاریخی ترقیاتی و فاریاب ادبیاتی**. ترقه‌لگن یوکسک لیسانس تیزیسی. فاتح بیلیم یورتی سوسیال بیلیملرانستیتوتی، استانبول.

بنارلی، نهاد سامی (2001) **.رسملی تۉرک ادبیاتی تاریخی 1** (داستانلر دوریدن زمانیمیزگچه). ملی تعلیم نشریاتی، استانبول.

تورکر، فراح (1998). **تۉرک دنیاسی قوللنمه کتابی. (تۉرکیه چیتلیک تۉرکلر ادبیاتی)، "افغانستان تۉرکلری"**، کلتور تحقیقاتی انستیتوسی‌نینگ باسمه‌خانه سی، انقره.

ثبات، جمشید (2009) . **18-19 نچی قرن ده افغانستان نینگ سیاسی و مدنی وضیعتی**. ، اۉزبېک تیلی و ادبیاتی بۉلیمی، بلخ.

خیری، آی سلطان (2007). **افغانستان ده تۉرکچه اۉقیش نینگ تاریخی**. ترقه‌لگن یۉکسک لیسانس تیزیسی، غازی بیلیم‌یورتی اۇقیتیش وتربیه‌لش بیلیملرانستیتوتی، انقره.

خیری، آی سلطان (2010) .**افغانستان ده تیل پولیتیکه لری**. خراسان باسمه‌خانه سی، کابل.

سرای، محمد (2002). **افغانستان وتۉرکلر**. آورسیا ستراتیژیک تېکشیریشلرمرکزی باسمه خانه سی، انقره.

شارق، بهرالدین (2009). **تاریخ مختصر ترکستان جنوبی**. نقشینه باسمه خانه سی، تهران.

عظیمی، جلایر (2013). **ترک های افغانستان**. انتشارات نشریاتی، کابل.

فوزی، فیروز (2013**). افغانستان ده تۉرک کلتوری و ادبیاتی تۇغریسیده بیرتېکشیریش**. باتمان بیلیم یورتی سمپوزیومی، 549-553.

مله یف، نیتن (2013). **تاریخ ادبیات اۉزبیکی**. (ترجمه:) برهان الدین نامق، شهید صبغت الله ذکی فرهنگي بنیادی انتشاراتی، کابل.

یارقین، محم حلیم (2013) .**تاریخ اۉزبېکان افغانستان**. ، اتشارات خراسان نشریاتی، کابل.

یاووز، سلیم (2013) .**آه افغانستان**. تۉرکیه ساغلیک ایشچیلری‌نینگ سېندیکاسی نشریاتی، انقره.